

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v6.2022.9>**Д. О. Кошиков**

доктор юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного права та процесу,
фінансового і інформаційного права
Львівського університету бізнесу та права
orcid.org/0000-0002-2546-0965

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАХИСТУ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Автором досліджені правові аспекти захисту культурних цінностей в умовах збройної агресії Російської Федерації. Запропоновано бачення того, чому ворог прагне завдати шкоди національним культурним цінностям, та обґрунтовано необхідність правового захисту останніх в умовах збройного конфлікту. Констатовано, що в першу чергу такий захист запропоновано в міжнародному праві, однак правовий захист набуває завершених рис саме на національному рівні, адже кожна держава має подбати про правове забезпечення захисту культурних цінностей засобами національного права. Проаналізовано положення Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 року, яка регламентує захист культурних цінностей в двох варіаціях – позитивний захист, що вимагає від держави готуватися до захисту культурних цінностей ще в мирний час, вживаючи заходів щодо підготовки до їх охорони від можливих наслідків збройного конфлікту, та негативний захист, що іменується як «повага до культурних цінностей», що передбачає заборону використання цінностей та пов'язаних об'єктів з військовою метою, а також заборона атак на такі об'єкти. Автор переконаний, що у цілому можна виділити два основні напрями, за якими має забезпечуватися захист культурних цінностей в умовах збройних конфліктів – це, по-перше, відповідні заходи, що здійснюються щодо захисту культурних цінностей на територіях, на яких відбуваються бойові дії, і, по-друге, таким напрямом, що опосередковано пов'язаний із захистом культурних цінностей, є діяльність держави щодо повернення культурних цінностей, які вивезені загарбником з окупованих територій. Зазначено, що чи не найбільш орієнтованим документом саме на спеціальне внутрішньодержавне регулювання відносин щодо захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту є Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затверджена наказом Міністерства оборони України від 23.03.2017 № 164, в якій імплементовано значну кількість міжнародно-правових зобов'язань, які уже і так взяла на себе наша держава. Підсумовано, що окрім належної правової бази захист культурних цінностей в умовах війни потребує значних ресурсів та організаційного забезпечення.

Ключові слова: культурні цінності, збройний конфлікт, захист культурних цінностей, охорона культурних цінностей, повага до культурних цінностей, евакуація культурних цінностей, повернення культурних цінностей.

Koshikov D. O. LEGAL ASPECTS OF THE PROTECTION OF CULTURAL VALUES IN THE CONDITIONS OF ARMED AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION

The author researched the legal aspects of the protection of cultural values in the conditions of armed aggression of the Russian Federation. A vision of why the enemy seeks to harm national cultural values is proposed, and the need for legal protection of the latter in the conditions of an armed conflict is substantiated. It has been established that such protection is primarily proposed in international law, but legal protection acquires complete features precisely at the national level, because each state must take care of the legal provision of protection of cultural values by means of national law. The article analyzes the provisions of the Convention on the Protection of Cultural Values in the Event of Armed Conflict dated May 14, 1954, which regulates the protection of cultural values in two variations – positive protection, which requires the state to prepare for the protection of cultural values even in peacetime, taking measures to prepare for their protection from possible consequences of armed conflict, and negative protection, referred to as "respect for cultural values", which involves the prohibition of the use of values and related objects for military purposes, as well as the prohibition of attacks on such objects. The author is convinced that, in general, it is possible to distinguish two main directions in which the protection of cultural values should be ensured in the conditions of armed conflicts – these are, firstly, appropriate measures taken to protect cultural values in the territories where hostilities are taking place, and, secondly, such a direction, which is indirectly related to the protection of cultural values, is the activity of the state regarding the return of cultural values, which were taken by the invader from the occupied territories. It is noted that the Instruction on the procedure for implementing the norms of international humanitarian law in the Armed Forces of Ukraine, approved by the order of the Ministry of Defense of Ukraine dated March 23, 2017 No. 164, is the most focused on the special internal regulation of relations regarding the protection of cultural values in the event of an armed conflict, which implements a significant number of international legal obligations that our state has already assumed. It is concluded that, in addition to the appropriate legal framework, the protection of cultural values in conditions of war requires significant resources and organizational support.

Key words: cultural values, armed conflict, protection of cultural values, protection of cultural values, respect for cultural values, evacuation of cultural values, return of cultural values.

Цілком очевидно, що жертвами збройних конфліктів стають не лише люди. Рухомі та нерухомі культурні об'єкти також є ціллю знищення.

Так, матеріальна складова культурних об'єктів існує одночасно з нематеріальною складовою, яка формується на підставі символічних, духовних

чи історичних цінностей, втілених у цих об'єктах. Подібні цінності надаються об'єктам їх творцями та тими, хто ідентифікує себе з ними. Це і пояснює, чому масові злочини, які скоюються під час збройних конфліктів, часто супроводжуються знищенням чи розкраданням матеріальних культурних об'єктів ворожої сторони. На жаль, Україна також зіштовхнулася з військовою агресією Російської Федерації, яка, між іншим, завдає шкоди і національним культурним цінностям, що, у свою чергу, вимагає дослідження правових аспектів захисту культурних цінностей в умовах збройної агресії.

Дійсно, історичний досвід демонструє, що в умовах війни противники обирають у якості мішені культурну спадщину для того, щоб завдати шкоди самосвідомості противника і навіть самому його існуванню. Це відбувається особливо в випадках, коли сторона конфлікту прагне знизити ймовірність культурного виживання противника. Руйнування культурної спадщини неминуче супроводжують атаки на цивільне населення, тому їх важко відокремити від масового геноциду, військових злочинів, злочинів проти людяності, такі акти поєднані єдиною метою – знищити і народ, і його спадщину, яка є основою самосвідомості цього народу. Тож не дивно, що Рафаель Лемкін свого часу пропонував у концепцію геноциду включити і «культурний елемент» [1].

Звісно, свідоме руйнування об'єктів культурної спадщини обумовлено неприйняттям чужих поглядів, ідей та думок. Як писав Ф. Бюньйон, директор Управління міжнародного права та співробітництва в рамках руху Міжнародного комітету Червоного Хреста, метою знищення пам'яток є «...вбивство душі людини, її історії, культури та релігії, щоб згодом стерти всі сліди її існування» [2, с. 5].

Усвідомлення проблеми збереження культурних цінностей у воєнний час склалося у міжнародному співтоваристві ще до початку Другої світової війни, що спонукало реалізувати ініціативи з охорони культурних цінностей. У 1935 році під егідою Ліги Націй було прийнято Договір про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток (Пакт Реріха). Відповідно до ст.1 цього документа воюючі держави зобов'язалися поважати і захищати історичні пам'ятки, музеї, наукові, художні, навчальні й культурні заклади та забезпечити їх нейтральність як у мирний, так і у воєнний час [3].

Як бачимо, у Пакті Реріха містяться положення, згідно з якими сторони, які підписали документ, беруть на себе зобов'язання поважати, охороняти та захищати культурні цінності. Ця норма має безумовний характер, тобто держава зобов'язується охороняти культурні цінності навіть у разі збройного конфлікту. Незважаючи на те, що цей документ не був ратифікований, він

відіграв важливу роль у становленні міжнародно-правового регулювання охорони культурної спадщини, визнається авторитетним міжнародно-правовим звичаєм.

Прийняття міжнародних договорів, що захищають культурні цінності, відбулося лише через 9 років після перемоги над фашизмом. Першим таким договором стала Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 року. Відповідно до Конвенції та двох протоколів, прийнятих у доповнення до неї (1954, 1999 років), культурні цінності можуть бути взяті під загальний захист (ст. 2) та під спеціальний захист (ст. 8).

Під правовою охороною даної Конвенції перебувають три групи об'єктів, незалежно від їхнього походження та власника:

– (а) цінності, як рухомі так і нерухомі, які мають велике значення для культурної спадщини кожного народу, такі як пам'ятки архітектури, мистецтва або історії, релігійні чи світські, археологічні місця розташування, архітектурні ансамблі, які представляють історичний чи художній інтерес, витвори мистецтва, рукописи, книги, інші предмети художнього, історичного чи археологічного значення, а також наукові колекції або важливі колекції книг, архівних матеріалів чи репродукцій цінностей, зазначених вище;

– (б) будівлі, головним і дійсним призначенням яких є збереження або експонування рухомих культурних цінностей, зазначених у пункті (а), такі як музеї, великі бібліотеки, сховища архівів, а також укриття, призначені для збереження у разі збройного конфлікту рухомих культурних цінностей, зазначених у пункті (а);

– (с) центри, в яких є значна кількість культурних цінностей, зазначених у пунктах (а) та (б), так звані «центри зосередження культурних цінностей» [4].

Як зазначено в документі, захист культурних цінностей відповідно до цієї Конвенції включає охорону (так званий позитивний захист – вжиття заходів щодо підготовки у мирний час охорони культурних цінностей від можливих наслідків збройного конфлікту) та повагу до цих цінностей (негативний захист – заборона використання цінностей, споруд для їх захисту та безпосередньо прилеглих ділянок з метою, які можуть призвести до руйнування чи пошкодження цих цінностей у разі збройного конфлікту, та утримання від будь-якого ворожого акту, спрямованого проти цих цінностей).

У той же час порушення зобов'язання щодо негативного захисту культурних цінностей допускається у випадках, коли військова необхідність «неодмінно» вимагає такої відмови. Конвенція не визначає, що є «неодмінною військовою необхідністю», відтак це значною мірою вирішується на розсуд воюючої держави. У той же час, відсутність

визначення даного поняття несе за собою високий ризик неоднозначності в практиці сторони конфлікту і навіть можливість неправомірного використання відмови від такого зобов'язання.

Чи не найскладнішим та найдискусійнішим питанням Другого протоколу до Конвенції була підтверджена можливість відмови від зобов'язання поважати культурні цінності на підставі військової необхідності. Так, вчинення ворожого акту проти культурних цінностей з посиланням на крайню військову необхідність допускається у випадках, коли ці культурні цінності за своїм призначенням перетворені на військовий об'єкт, і немає жодної практично можливої альтернативи для отримання рівноцінної військової переваги. У той же час використання культурних цінностей з військовою метою може допускатися тоді, коли немає можливості вибрати між таким використанням й іншим можливим методом для отримання рівноцінної військової переваги [5].

На переконання деяких дослідників, саме в Другому протоколі вирішено проблему досягнення належного балансу між захистом культурних об'єктів, з одного боку, і захистом людських життів та військовою необхідністю, з іншого [6]. Ми також переконані, що під час війни життя цивільного населення та військових повинно мати пріоритет перед культурною спадщиною, незважаючи на те, що остання має глибоку онтологічну цінність, невід'ємну від самого людства, адже в самому людському житті завжди закладено потенціал для культурного оновлення.

Безумовно, в Україні захист культурних цінностей в разі збройного конфлікту регулюється, у першу чергу, міжнародними договорами ратифікованими Україною, які у відповідності до ст. 9 Конституції України, є частиною українського законодавства. У той же час кожна держава має подбати про правове забезпечення захисту культурних цінностей засобами національного права. Про це, до речі, наголошується і у Конвенції про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, де, як уже згадувалася увага вище, покладено на держави зобов'язання підготуватися до охорони культурних цінностей від можливих наслідків збройного конфлікту шляхом вжиття заходів, які вони вважають необхідними.

На нашу думку, у цілому можна виділити два основні напрями, за якими має забезпечуватися захист культурних цінностей в умовах збройних конфліктів – це, по-перше, відповідні заходи, що здійснюються щодо захисту культурних цінностей на територіях, на яких відбуваються бойові дії, і, по-друге, таким напрямом, що опосередковано пов'язаний із захистом культурних цінностей, яким є діяльність держави щодо повернення культурних цінностей, які вивезені загарбником з окупованих територій.

Так, що ж стосується національного законодавства, що регулює відносини, пов'язані із захистом культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, то в першу чергу варто згадати Закон України «Про охорону культурної спадщини», який хоча не є спеціальним правовим актом, спрямованим на захист культурних цінностей в умовах війни, однак все ж деякі норми містить. А саме, ст. 27 закріплює, що в разі виникнення загрози культурним об'єктам, уповноважений орган повинен вжити необхідні заходи, серед яких називаються такі: змінити вид або спосіб її використання, провести роботи з її консервації, реставрації, реабілітації, музеєфікації, ремонту та пристосування [7]. Безумовно, збройний конфлікт є одним із ризиків «пошкодження, руйнування чи знищення», а тому вжиття відповідних заходів є обов'язковим.

Аналогічні зобов'язання випливають і зі ст. 6 та 7 Закону України «Про охорону археологічної спадщини», очевидно, що повноваження щодо охорони повинні здійснюватися і у разі виникнення загроз, пов'язаних зі збройною агресією [8].

Чи не найбільш орієнтованим саме на спеціальне внутрішньодержавне регулювання відносин щодо захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту є Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затверджена наказом Міністерства оборони України від 23.03.2017 № 164. Аналіз її положень дає підстави стверджувати, що в ній імplementовано значну кількість міжнародно-правових зобов'язань, які уже і так взяла на себе наша держава (а саме відтворено заборонні норми щодо знищення, пошкодження культурних цінностей, обумовлено особливі випадки відступу від вимог захисту для недопущення розширеного тлумачення принципу військової необхідності). Очевидно, що це пов'язано з тим, аби українські військовослужбовці були добре ознайомлені з такими нормами та керувалися ними у практичній діяльності. Зокрема, в Інструкції наголошено, що «організація вивчення норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України є важливим завданням державного рівня, обумовленим зобов'язанням України перед міжнародною спільнотою» [9], відтак під час навчання військовослужбовців і працівників Збройних Сил України відбувається засвоєння відповідних норм, завдяки чому набуває втілення ідея обов'язковості обізнаності військовослужбовців з вимогами міжнародного гуманітарного права загалом та у сфері захисту культурних цінностей зокрема, що і досягається завдяки теоретичній та практичній підготовці.

У контексті захисту культурних цінностей важливо відмітити і те, що Інструкція вміщує правила позначення об'єктів культури – пропонуючи використовувати розпізнавальний знак,

запроваджений згадуваною вище Конвенцією 1954 року (п. 12 Розділу VI «Порядок застосування норм міжнародного гуманітарного права щодо розпізнавання осіб і об'єктів»). Крім того зазначено, що позначення може здійснюватися і символом з Пакту Реріха. З точки зору імплементації відповідної норми такий підхід виглядає досить дивно, адже в Конвенції 1954 року визначено, що знак Конвенції заміняє знак з Пакту, а Україна ніколи не була стороною останнього. У той же час, це не знижує охоронної функції відповідного позначення.

Окремий пласт норм, спрямованих на захист культурних цінностей в умовах збройної агресії, пов'язаний з регулюванням відносин щодо евакуації культурних цінностей. Так, серед таких актів варто згадати Кодекс цивільного захисту України, в якому ч.14 ст. 33 зазначає, що «евакуація матеріальних і культурних цінностей проводиться у разі загрози або виникнення надзвичайних ситуацій, які можуть заподіяти їм шкоду, за наявності часу на її проведення» [10].

Серед нормативно-правових актів, що на підзаконному рівні регулюють відносини з евакуації культурних цінностей, варто згадати Порядок проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 р. № 841 [11], який застосовується при виникненні загрози їх пошкодження або знищення (при цьому збройна агресія, безумовно, становить таку загрозу), та визначає механізм здійснення організованого вивезення таких цінностей із небезпечних зон. Загальні вимоги щодо планування заходів з евакуації культурних цінностей визначені Методикою планування заходів з евакуації, затвердженою наказом Міністерства внутрішніх справ України від 10 липня 2017 року № 579 [12].

Правовий режим захисту культурних цінностей в умовах збройної агресії також деталізується на рівні підзаконних нормативно-правових актів, прийнятих Міністерством культури та інформаційної політики України.

Варто відмітити, що проведення евакуації вимагає окрім відповідного правового підґрунтя ще й належної координації між профільним міністерством, місцевою владою та керівництвом музею (заповідника), значних ресурсів та організаційного забезпечення.

Що стосується захисту культурних цінностей на територіях, які окупувала Російська Федерація, то, безумовно, можливості України тут обмежені, і зусилля нашої держави мають спрямовуватися на вжиття заходів щодо майбутнього повернення культурних цінностей, які, до речі, всупереч нормам міжнародного права вивозяться агресором з тимчасово неконтрольованих територій (тут варто згадати вивезене з Мелітопольско-

го краєзнавчого музею скіфське золото, полотна Куїнджі та Айвазовського з Маріупольського художнього музею). У той же час Законом України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» відповідальність за охорону культурної спадщини на тимчасово окупованій території покладено на Російську Федерацію як на державу, що здійснює окупацію, відповідно до норм і принципів міжнародного права [13].

Власне ж питання повернення культурних цінностей врегульоване Законом України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» [14]. До речі, наша держава вже має досвід боротьби за повернення культурних цінностей, які були втрачені у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації – мова йде про повернення скіфського золота з музеїв анексованого Криму в Україну.

Таким чином, правове регулювання захисту культурних цінностей в умовах збройних конфліктів здійснюється на міжнародно-правовому рівні, а також на рівні національного права. При цьому такі рівні правового регулювання пов'язані між собою, зв'язок між ними проявляється, зокрема, в тому, що норми міжнародного права зобов'язують держави підготувати у мирний час охорону культурних цінностей, розташованих на їхній власній території, від можливих наслідків збройного конфлікту, що, очевидно, вимагає відповідного внутрішньодержавного правового забезпечення. На нашу думку, у цілому можна виділити два основні напрями, за якими держава має забезпечувати захист культурних цінностей в умовах збройних конфліктів – це захист культурних цінностей на територіях бойових дій і діяльність щодо повернення культурних цінностей, які вивезені загарбником з окупованих територій. Окрім належної правової бази захист культурних цінностей в умовах війни потребує і значних ресурсів та організаційного забезпечення.

Література

1. Douglas Irvin-Erickson. Raphaël Lemkin and the Concept of Genocide. Philadelphia : University of Pennsylvania Press. 2017. 312 p.
2. Бюньон Ф. Становление правовой защиты культурных ценностей в случае вооруженного конфликта. *Международный журнал Красног Креста*. 2004. № 854. С. 5–17.
3. Договір про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток (Пакт Реріха) : Міжнародний документ від 15.04.1935. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_191#Text (дата звернення – 12.01.2023).
4. Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту: Міжнародний документ від 14.05.1954. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/mu54k01u?an=2&ed=1954_05_14 (дата звернення: 12.01.2023).
5. Другий Протокол до Гаазької конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 року : Міжнародний документ від 26.03.1999.

URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-99#Text (дата звернення: 12.01.2023).

6. Edwin R. Micewski, Gerhard Sladek. Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict – a Challenge in Peace Support Operations. Vienna: Austrian Military Printing Press. 2002. 77 p.

7. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 № 1805-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення: 12.01.2023).

8. Про охорону археологічної спадщини: Закон України від 18.03.2004 № 1626-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15#Text> (дата звернення: 12.01.2023).

9. Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України, затверджена наказом Міністерства оборони України від 23.03.2017 № 164. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17> (дата звернення: 12.01.2023).

10. Кодекс цивільного захисту України: Кодекс від 02.10.2012 № 5403-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text> (дата звернення: 12.01.2023).

11. Порядок проведення евакуації у разі загрози виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 30 жовтня 2013 р. № 841. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/841-2013-п#Text> (дата звернення: 12.01.2023).

12. Методика планування заходів з евакуації, затверджена наказом Міністерства внутрішніх справ України від 10 липня 2017 року № 579. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0938-17#Text> (дата звернення: 12.01.2023).

13. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text> (дата звернення: 12.01.2023).

14. Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей: Закон України від 21.09.1999 № 1068-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-14#Text> (дата звернення: 12.01.2023).

15. Яковюк І.В. Правова культура в умовах глобалізації та європейської інтеграції. *Державне будівництво та місцеве самоврядування* : збірник наукових праць. Харків : Право, 2007. № 13. С. 3–16.